

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE

PROVINCIE NOORD-BRABANT

GEMEENTE OUD EN NIEUW GASTEL

Colofoon

Dit rapport is te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5126 VR 's-Hertogenbosch. Telefoon: 073-812511.

INHOUD

1.	Woord vooraf	4
2.	Criteria	5
3.	Werkwijze	7
4.	Kaart gemeente Oud en Nieuw Gastel schaal 1:75000 uit 1867	9
	Historische karakteristiek van Oud en Nieuw Gastel Landschap Nederzettingen Bebouwing en groenelementen	10
5.	Overzicht van straten, gebouwen en groenelementen	18
6.	Literatuurlijst	40
7.	Kaart gemeente Oud- en Nieuw Gastel schaal 1:10.000 (los bijgevoegd)	

WOORD VOORAF

Dit rapport over Oud en Nieuw Gastel maakt deel uit van de serie cultuurhistorische Inventarisatie van Noord-Brabant. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen in de steden en dorpen van de provincie.

De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks de vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de bebouwing van de kern of het buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde. Ook nieuwe zaken van kort voor en na de tweede wereldoorlog vragen hier en daar de aandacht.

Elementen uit het verleden kunnen als essentieel beschouwd worden voor de verscheidenheid en herkenbaarheid en daarmee voor de leefbaarheid in het algemeen.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In deze commissie waren onder voorzitterschap van gedeputeerde drs.

Y.P.W van der Werff vertegenwoordigd: de Provinciale Planologische Dienst, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Stichting Het Brabants Landschap, de Provinciale commissie Noord-Brabant van de Bond Heemschut, de Stichting Menno van Coehoorn, de Stichting Huis en Hoef van Brabant, de Boerderijcommissie van Brabants Heem, de Werkgroep Monumenten en Musea van de Culturele Raad, de Historische sectie van het Provinciaal Genootschap, de Stichting Monumentenwacht, de Kring van Archivarissen, de Stichting tot behoud van monumenten van Bedrijf en Techniek in het zuiden des Lands, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en enkele deskundigen à titre personnel. In een later stadium is het voorzitterschap overgenomen door Gedeputeerde drs. J.M. van der Hart.

In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten. In 1982 is de IBM opgeheven waarna de begeleiding van het proejct aan de pas benoemde Provinciale Monumenten Commissie is overgedragen. Het rapport dat voor u ligt vertegenwoordigt een momentopname van een steeds voortschrijdender proces van veranderingen in de bebouwde omgeving.

Onderzoek en veldwerk vonden plaats in de periode 1987-1988 en werden verricht door drs. A.J.C. van Leeuwen, drs. N.C.M. Maes en H.Th.M. Ruiter, arch. HBO. Wijzigingen die zich na deze datum voordeden, konden om organisatorische redenen niet meer in deze uitgave worden verwerkt.

's-Hertogenbosch, oktober 1990.

2. CRITERIA

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking kwamen, moest uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurde aan de hand van een aantal criteria, die verder in dit hoofdstuk groepsgewijs worden omschreven.

Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk.

Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurversturende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nu nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 hun uiteindelijke vorm kregen. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek zijn alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

o Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedenbouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

o Planologische, landschappelijke en stedenbouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten en erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex

- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedenbouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

o Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, was het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.

Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudigvoorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuisen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan vaak hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Onnodig te zeggen dat genoemde criteria niet alleen van belang zijn in het kader van deze inventarisatie. Zij spelen een cruciale rol bij het concrete monumentenbeleid van de provincie Noord-Brabant: bij het bepalen van de prioriteiten voor het behoud* van cultuurhistorisch waardevolle objecten en het ontwikkelen van het daarvoor meest geëigende instrumentarium.

* Naast genoemde criteria zullen in de praktijk ook andere factoren (bouwkundige staat, mogelijkheden tot functiewaardering, beschikbare middelen e.d.) het eventuele behoud van cultuurhistorisch waardevolle objecten bepalen.

3. WERKWIJZE

Bij het in kaart brengen en beschrijven van de verschillende cultuurhistorisch waardevolle objecten, met het doel een overzicht te geven van wat in de provincie op dit gebied bewaard is gebleven, werden de samenstellers met een aantal beperkingen geconfronteerd.

Om te beginnen was het met de beschikbare mankracht en financiële middelen, gelet ook op het tijdsbestek waarbinnen de werkzaamheden moesten worden afgerond, nauwelijks mogelijk uitvoerig bronnenonderzoek te verrichten naar de geschiedenis van een bepaald gebied. Men was voornamelijk aangewezen op de beschikbare informatie, die doorgaans schaars aanwezig en bovendien niet altijd even betrouwbaar bleek.

Daarnaast waren er ook problemen van meer praktische aard. Zo leende, vooral in dicht bebouwde kommen, de situatie er zich niet altijd voor om bijvoorbeeld alle gevels van een gebouw nauwgezet te bestuderen. Voor interieurs gold dit in nog sterkere mate; deze konden slechts bij hoge uitzondering worden bezichtigd. In verband daarmee kan het hier gepresenteerde materiaal slechts een indruk geven - zij het dan ook een redelijk verantwoorde - van de in de gebouwde omgeving aanwezige waarden, die voorwerp van monumentenzorg kunnen zijn en die bij planologische beslissingen in de beschouwing moeten worden betrokken.

Bij het bestuderen en beschrijven van de objecten is, zoals al aangestipt, de samenhang met de directe omgeving en met de nederzetting als geheel voortdurend goed in het oog gehouden. Een object kan, als deel én als exponent van een groter geheel, immers niet adequaat worden beschreven, als dit totaalbeeld bij de onderzoeker ontbreekt.

Belangrijke aanknopingspunten voor dit totaalbeeld vormen onder meer de specifieke kenmerken van de omgeving (hoogteligging, reliëf, perceelsvorm, bodemgebruik e.d.), die een rol hebben gespeeld met betrekking tot de plaats en aard van de nederzetting. Zo is er een hemelsbreed verschil tussen het landbouwgebied in de polders van Noordwest-Brabant en, om wat te noemen, een Kempens akkerdorp. In het eerste geval domineert het open, vlakke land, met zijn grote, verspreid gelegen boerenhoeven; in het tweede geval hebben we te maken met een veel kleinschaliger akkerstructuur met een lint van boerderijen, gelegen op de oeverwallen van beken. Behalve het onderkennen van verschillen in "decor", is ook het bepalen van de invloed daarop van historische en sociaal-economische factoren - als conjunctuur, machts patronen, bestaansmiddelen, verkeersbindingen enz. - van groot belang voor het invullen van dat totaalbeeld. Een goed voorbeeld daarvan is Vught, dat zijn vorm met Markt en stationsbuurt kreeg onder invloed van de oude hoofdwegen tussen Eindhoven, Den Bosch en Tilburg, alsmede de latere spoorlijn.

En ten slotte kan ook literatuur over een gebied en de daarbinnen gelegen nederzettingen een - zij het vaak globaal - beeld geven van de dominanten die bij de ontwikkeling daarvan een rol hebben gespeeld.

Al dit materiaal te zamen vormt als het ware een soort "onderlegger", die in meerdere of mindere mate houvast biedt bij het verwerven van inzicht in hetgeen als karakteristiek mag worden aangemerkt.

In dit verband zijn ook oude kaarten van belang, vooral de sinds ca. 1830 gepubliceerde topografische kaarten 1:25.000 en 1:50.000. Deze zijn namelijk direct vergelijkbaar met de huidige stafkaarten van dezelfde schaal en geven daarvoor een goed beeld van het veranderingsproces dat zowel nederzettingen als landschap in de loop der tijd hebben ondergaan. Overigens is het patroon dat uit het bestuderen en vergelijken van deze kaarten naar voren kwam, steeds ter plekke aangevuld met eigen waarnemingen met betrekking tot stratenpatroon, bebouwing en beplanting.

In hoeverre is, ondanks de hier gekozen opzet, waarbij een aantal concrete criteria als uitgangspunten dienen, toch niet het gevaar aanwezig dat er bepaalde subjectieve elementen in de beoordeling sluiten?

Degene die de inventarisatie uitvoert, maakt uit wat hij wel en niet documenteert. Hij wordt daarbij geleid door zijn kennis van de historische karakteristiek van de nederzetting. Welke elementen bepalen het eigen - specifieke - karakter daarvan? Is dit "eigene" nog afleesbaar aan bebouwing of omgeving en in hoeverre is het door veranderingen verstoord?

Het zal duidelijk zijn dat alleen al dit deel van het afwegingsproces niet geheel objectief kán zijn. Het wordt immers niet alleen bepaald door de doelstelling van het onderzoek, maar ook de persoon van de inventarisator en de tijd waarvan hij het product is.

Tegelijkertijd echter mag men erop vertrouwen dat de systematiek en de criteria die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, een zekere garantie bieden dat persoonlijke voorkeuren bij de beoordeling uiteindelijk nergens de boventoon voeren.

In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het verband tussen de ruimtelijke vorm van de nederzetting en de geomorfologische en landschappelijke context waarin zij geplaatst moet worden. Aansluitend volgt een schets van de karakteristieke bebouwingstypen en groenelementen.

In het daarop volgende hoofdstuk worden de verschillende objecten alfabetisch per straat behandeld. Straten die zich onderscheiden door een duidelijke samenhang van de daarin gelegen objecten, worden in voorkomende gevallen bovendien afzonderlijk beschreven.

Per object worden vermeld: huisnummer, algemene typering, geschatte bouwdatum, exacte bouwdatum*. (b.v. blijkens muurankers, jaarsteen, literatuurvermelding), data van belangrijke wijzigingen, de aanwezigheid van eventuele artefacten, zoals stootstenen, hekpalen e.d., bijgebouwen (met vermelding van eventueel afwijkende datering), eventuele opmerkingen over details of bijzondere onderdelen**.

* In tegenstelling tot de geschatte bouwdatum is de exacte bouwdatum in de tekst steeds onderstreept aangegeven.

** Voor zover het rijksmonumenten betreft, zijn de beschrijvingen ontleend aan de officiële monumentenlijst, zo nodig onzerzijds aangevuld (aangegeven met N.B.).

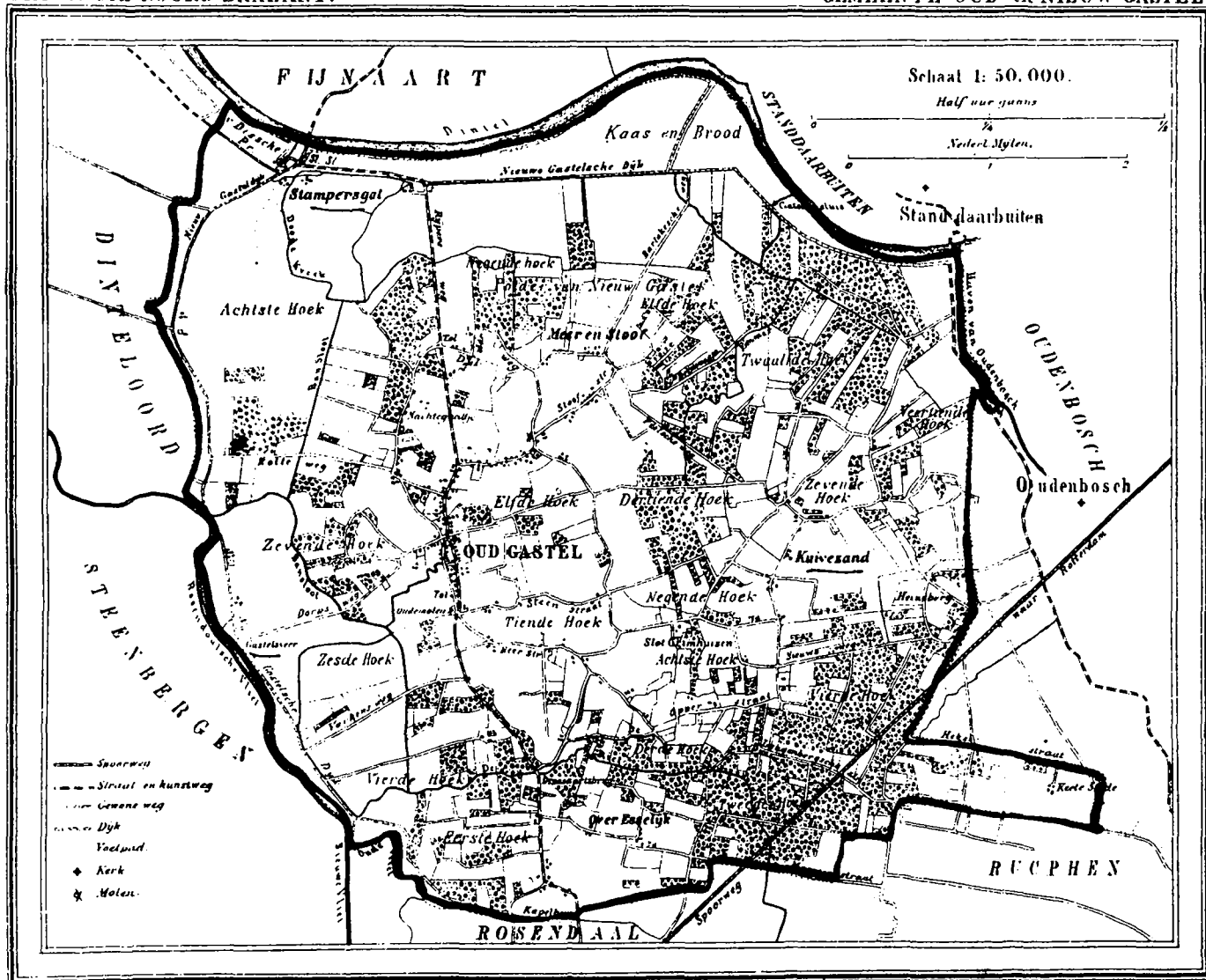
Iedere inventarisatie bevat bovendien één of meer kaarten van het onderzoeksgebied, schaal 1:10.000 (bij dichtere bebouwing ook uitsneden met schaal ca. 1:5.000). Daarop zijn de volgende zaken aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnamen en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen, zijn eveneens aangegeven. Groepen gebouwen die een karakteristiek geheel vormen of die deel uitmaken van een interessant nederzettingstype, zijn omlijnd.

PROVINCIE NOORD-BRABANT.

GEMEENTE OUD- en NIEUW GASTEL.

Getoekend door J. Kuyper

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

3312. Buiders. 3250 Inwoners.

4. HISTORISCHE KARAKTERISTIEK VAN OUD EN NIEUW GASTEL

Landschap

De gemeente omvat de kern Oud Gastel en Stampersgat verder de buurtschappen Gastelveer, Kuivezand, Schans en Stoof. De westgrens met Dinteloord en Steenbergens wordt globaal gevormd door het Mark-Vlietkanaal. De noordgrens met Fijnaart en Heijningen en Standdaarbuiten volgt de rivier de Mark. De oostgrens wordt gevormd door Oudenbosch met aan de noordkant de Havendijk. In het zuiden grenst de gemeente aan Roosendaal en Rucphen. De gemeente ligt aan de noord- en westkant ingesloten tussen bovengenoemde waterlopen, terwijl het grondgebied bovendien doorsneden wordt door enige kreken: Bansloot, Rietsloot en de Riet, die alle in de Mark uitmonden.

De gemeente ligt globaal tussen - 0,8 (Polder Kaas en Brood) en 5,6 meter boven NAP (Heinsberg). De dijken liggen tussen 4,3 en 2,9 meter boven NAP.

De bodem van Oud en Nieuw Gastel ligt in het overgangsgebied van jongere klei naar dekzanden. In het noord-westen ligt in hoofdzaak jonge zeeklei, die voor een groot deel in 1421, als gevolg van de St. Elisabethvloed, over veen is afgezet. Het zuid-oostelijk deel en de kern van Oud Gastel bestaan voornamelijk uit rivierafzettingen van voor de laatste ijstijd (de z.g. Formatie van Tegelen), bedekt met zandafzettingen van tijdens en na de ijstijd.

Het landschap in de gemeente valt uiteen in de volgende elementen:

- a. De bebouwde kommen van Oud Gastel, Kuivezand, Stampersgat en Stoof.
- b. De Polder Kaas en Brood en Polder van Nieuw Gastel met regelmatige strookverkaveling en dijken, grotendeels in gebruik als akkergebied, hier en daar afgewisseld met weiland en een enkele boomgaard.
- c. De oude akkerbodems met een onregelmatig blokvormig patroon oostelijk van de kern Oud Gastel, met een humushoudende bovenlaag dikker dan een 0,5 meter.
- d. De akker- en weidegebieden met een eveneens onregelmatig blokpatroon op voormalige heidevelden, met in het oostelijk deel een strookverkaveling.

Het ruimtelijk patroon van het landschap is nog overwegend middeleeuws. De oorspronkelijk kenmerkende perceelsrandbegroeiing van hagen en hakhout is echter de laatste 50 jaar geroid.

Nederzettingen

Het grondgebied der gemeente behoorde rond 1250 tot de Heerlijkheid van Breda. Arnold van Leuven en Elisabeth van Breda schonken in 1275 aan de cisterciënzerabdij van St. Bernard te Bornem het recht van tiendheffing. Tevens werd hun gevraagd om het land van Gastel te bedijken en uit te breiden.

De Oudendijk dateert dan ook uit de 13e eeuw, en is aangelegd op een gordel van natuurlijke hoogten in het landschap. Vandaar ook het grillige verloop. Oostelijk hiervan is de nederzetting Oud Gastel ontstaan op de rand van zeeklei en zandgronden. Veeteelt doet al vroeg zijn intrede aan de kleizijde, de landbouw aan de zandzijde. Dit verklaart het uitgebreide nederzettingsplattegrond. De feodale bewoners van het slot Grimbergen, dat werd gebouwd rond 1380 aan wat nu de Slotstraat heet, hebben een belangrijke impuls gegeven tot het ontstaan van de nederzetting.

In diezelfde tijd ontstaat de eerste R.K. parochie met een stenen kerk aan de Markt. In 1483 wordt deze kerk vervangen door een grotere. Na 422 jaren er gestaan te hebben wordt ook deze kerk afgebroken. De toren mocht blijven staan en in 1905 wordt de huidige St. Laurentiuskerk gebouwd.

In 1478 staat er aan de rechterkant van de weg naar Zegge in de omgeving van de Boterbergen een Quirinuskapel met put. Deze raakt op het einde van de 17e eeuw in verval.

De N.H. gemeente bouwt in 1811 een eigen kerk aan de Dorpsstraat. De huidige kerk is het resultaat van uitbreidingen in 1923 en 56.

De markies Antonius van Glymes, heer van Bergen op Zoom, geeft in 1534 opdracht om het gors noordelijk en westelijk van de Oudendijk droog te leggen. Het krijgt de naam Heer Jansland, polder Nieuw Gastel, een zelfstandige heerlijkheid. Het dijktracé werd bepaald in 1537 en de dijk ligt er in 1551. De tweede parochie ontstaat dan in diezelfde tijd eveneens met een stenen kerk toegewijd aan de H. Maagd Maria en aan St. Jan de Doper. Door onlusten in 1583 gaan de polder en de gehele nederzetting teloor inclusief de kerk. Het grondplan van deze nederzetting was van het Flakkeese type. Het centrum van de nederzetting lag in de directe omgeving van het kruispunt St. Antonedijk en de Barlaquese weg. In 1594 werd de polder weer gesloten. Bij de eerste bedijking waren er drie sluizen. Na 1595 kwamen er meer. De belangrijkste sluizen liggen aan de Overesselijk, aan de Barlake, op de Oudenbosche Haven (Bossche Turfhoofd), aan het Stoutersgat (Stampersgat), bij Klaas Gastelaars en bij hoeve Adriaan Keyzers (Keizerssluis).

Gastel kende in 1296 een eigen schepenbank. In 1694 stichtten Gastel en de inmiddels ontstane nederzetting Stampersgat in de nieuwe polder een gemeenschappelijk dorps huis (raadhuis).

Het duurt nog tot 1780 voordat beide heerlijkheden tot vergaderen komen in één lokaal aan de voet van de kerk. In 1858 wordt op dezelfde plaats een zelfstandig raadhuis gebouwd naar het voorbeeld van het raadhuis van Rucphen.

De armenzorg vond in 1520 reeds plaats in een H. Geesthuis. In 1617 zijn er twee scholen. Een latijnse school komt er in 1655. In de 17e eeuw ontstaat aan de noordkant van de Markt een tweede adelijk hof, met oostelijk hiervan een echt sterrebos.

In 1865 wordt het gasthuis annex gesticht aan de Veerkensweg gebouwd voor de zusters van Charitas uit Steenberg. Uitbreidingen volgen in 1868 (eerste kapel), 1918 (tweede kapel) en in 1925 (ziekenvleugel en betere huisvesting voor de zusters). Sinds 1954 werden er onder andere een schipperschool en internaat in gehuisvest onder leiding van de broeders van O.L. Vrouw van Barmhartigheid. In de 18e eeuw staan er twee windmolens in de nederzetting. Een aan de Laagstraat en de ander aan de Kerkstraat. In de Kerkstraat wordt in 1885 het Liefdesgesticht St. Joseph geopend. De Bernardus- en Johannes school worden gebouwd in 1890-1891.

Pas in het midden van de 17e eeuw komt de naam van nederzetting Stampersgat voor het eerst voor. Het is een dijkdorp met aanvankelijk slechts bewoning op de dijktafsluiting. Het moet echter ontstaan zijn in de 15e eeuw. In 1899 wordt het een kerkdorp. Toch werd er in 1617 al onderwijs gegeven. In 1880 wordt een nieuwe school gebouwd. In de Polder van Nieuw Gastel is vanaf het begin sprake van meekrapwinning en verbouwen van vlas. Meekrap is een fraaie in die tijd veel gebruikte rode verfstof afkomstig van gestampte wortels van planten. De naam van de nederzetting is afkomstig van deze productiemethode. Van vlas werd lijnolie en linnen producten gemaakt. In 1759 werd verlof gegeven aan de Noordzeedijk een meestof op te richten. Voorheen geschiedde dit verwerkingsproces in buurgemeenten. In 1582 is een summiere haven van een enkel hoofd of een houten aanlegsteiger buitendijks. Al direct is er een normale aanlegplaats voor het veer tussen Gastel en Fijnaart. Tweehonderd jaar later wordt de haven verbreed en opgediept.

In het midden van de 19e eeuw worden de eerste suikerbieten verbouwd. In 1887 staan er maar liefst drie suikerfabrieken, waaronder "de Gastelse Beetwortel-suikerfabriek N.V." en de "Suikerfabriek St. Antoine". Deze twee werden geleid door de sterk sociaal bewogen directeur J.F. Vlekke. Hij weet voor zijn personeel diverse sociale verzekeringen in het leven te roepen waaronder ouderdomspensioen, weduwenpensioen, ziekenkas en een collectieve verzekering tegen invaliditeit en ongelukken (ook buiten het beroep).

Ook bouwde hij schaftlokalen voor mannen en vrouwen en verstreekte gratis koffie: de kantines waren de trots van de fabriek met een toneel- en concertzaal. Zijn bibliotheek was beschikbaar voor het personeel. Ook was er een fietsclub en tekencursus.

Op de fabriek en in het directeurshuis is er in 1866 een eigen electriciteitsvoorziening. In 1922 heeft de fabriek een eigen electriciteitsbedrijf. Hierop wordt in 1924 de nederzetting Stampersgat aangesloten. Later levert men zelfs aan het provinciale energiebedrijf.

Vlekke zorgde mede voor de vorming van het kerkdorp. In 1899 wordt een houten kerk gebouwd toegewijd aan de H. Martelaren van Gorcum. Vijf en twintig jaar later wordt er de stenen kerk gebouwd. Rond de eeuwwisseling werd door hem ook de bouw van arbeidershuizen gestimuleerd. Het klooster aan de Dennis Leestraat voor zusters Franciscanessen van Oudenbosch wordt in 1927 gebouwd.

Tussen Roosendaal en Oudenbosch ligt in 1815 over zandwegen een postweg. Een eigen postkantoor komt in 1877. Tussen Oudenbosch en Steenberg en wordt in 1862 de eerste steenweg gerealiseerd. In 1864 volgt de Koelestraat. De eerste troit-toirs worden in 1875 gelegd in de Dorpsstraat. De Markt wordt in 1915 verhard met keien en klinkers.

De eerste tramlijn ontstaat in 1893: zij verbindt de gemeente met Steenberg en Roosendaal en Oudenbosch. Het tramstation lag achter het huis "de Duysent Vreese" aan de Oudedijk.

De tramlijn Willemstad-Roosendaal over Stampersgat ligt er in 1906. De tolheffing wordt in 1900 afgeschaft. Het verkeer over de Mark is vanwege wisselvalligheid van de waterhoogtes niet in ontwikkeling gekomen. In het eerste kwart van de 19e eeuw worden de rivieren afgesloten van de zee. Het Roosendaalse Vliet was zomers doorwaadbaar. In 1815 ligt hier het Gastelse veer.

Bebouwing en groenelementen

Woonhuizen

Verspreid door de gemeente staan diverse daglonershuizen: kleine eenlaagse huizen met een bergruimte voor opslag van landbouwproducten en een stal voor het houden van kleinvee, zoals varkens, schapen, kippen en dergelijke, alles onder één doorlopend zadeldak. Voorbeelden uit de tweede helft van de 19e eeuw zijn: Neerstraat 35, Oude Steenstraat 32, Parallelweg zuid 7, Rolleweg 29 en Rijpersweg 59 (foto's 131, 143, 147, 152, 172).

Een grote verscheidenheid van kleine eenvoudige dorpswoonhuizen is hier te vinden. Te onderscheiden zijn: "brede" huizen, waarvan de nok van het zadeldal parallel aan de straat ligt tussen tuitgevels en "diepe" huizen, met de korte gevel aan de straat. Een goed voorbeeld van een breed huis uit de tweede helft van de 19e eeuw is: Dorpsstraat 42. Bijzonder zijn hier de linksdekkende pannen (in verband met regeninslag. Andere voorbeelden van dit type uit het eerste kwart van de 20ste eeuw zijn: Dennis Leestraat 61 en Kerkstraat 72 met siermetselwerk in voorgevels (foto's 35, 18, 106).

Voorbeelden van diepe huizen uit de tweede helft van de 19e eeuw zijn: Dorpsstraat 51 en Rijpersweg 7, beide met een ingezwenkte lijstgevel aan de straat, Rijpersweg 11 heeft een lijstgevel en Kerkstraat 9 en 47 een tuitgevel (foto's 40, 161, 162, 92, 102). Diepe dorpswoonhuizen met een rijke detaillering uit het vierde kwart van de 19e eeuw zijn: Kerkstraat 7 en 62 beide met een ingezwenkte lijstgevel en stuclijsten rond de muuropeningen en kuif bekroning (foto's 91, 103).

Een groot dorpswoonhuis uit de 18e of 19e eeuw is Koelestraat 23 t/m 27. In het begin van deze eeuw werd het verbouwd tot de huidige drie woningen. Bijzonder aan het pand zijn de twee achter elkaar gelegen parallelle zadeldaken tussen tuitgevels, de lage achtergevel van één bouwlaag en de hoge voorgevel van twee bouwlagen (foto 108).

Deftige brede dorpswoonhuizen uit de tweede helft van de 19e eeuw zijn: Dorpsstraat 22, 56, 70, 83 en Koelestraat 28. Meestal zijn ze vier of vijf traveeën breed. De voorgevel is al dan niet voorzien van pleisterwerk, nuuropeningen met stuclijsten en kuifbekroning (foto's 31, 41, 49, 50, 109).

Deftige grote herenhuizen zijn in deze gemeente ook vertegenwoordigd. Het oudste en het fraaiste voorbeeld is Dorpsstraat 9 uit het eerste kwart van de 19e eeuw met een klassicistische ingangspartij. Uit het midden van de 19e eeuw zijn de huizen Kerkstraat 6-8 en Veerkensweg 1, beide met een mezzanino of halfverdieping onder het dak. Kerkstraat 67 is uit 1863 en Dorpsstraat 44 uit 1874. Al deze huizen bevatten eclectische stijkenmerken (foto's 23, 89, 190, 104, 36). Van rond de eeuwwisseling zijn de huizen Dorpsstraat 6, 18 en Kerkstraat 42. Wel is de kern van no. 6 19e eeus (foto's 22, 29, 101).

Aan de dijk zijn vele huizen gebouwd. Typisch voor dijkhuizen is de ligging van de hoofdwoonvertrekken, die uitzicht hebben over de dijk. Hieronder liggen de nevenvertrekken met uitgang aan de voet van de dijk, waardoor twee bouwlagen zijn ontstaan. Goede voorbeelden zijn Dennis Leestraat 34, 61 uit de tweede helft van de 19e eeuw. Een goed voorbeeld uit de tweede helft van de 19e eeuw is Sint Antonedijk 32-34, uit het begin van deze eeuw zijn Dennis Leestraat 34 en 61 (foto's 186, 16, 18).

Het belangrijkste voorbeeld van volkswoningbouw uit het midden van deze eeuw zijn de vijf huizen aan de Wilhelminastraat 1 t/m 9 (foto 202). Het huis Markt 11 is een huis van ca. 1930. Dit huis is een reconstructie van een 17e eeus huis met een trapgevel. De voorgevel bevat kruisvensters en luiken, ellipsvormige ontspanningsbogen en smeedijzeren sierankers.

Boerderijen

In de gemeente zijn vijf boerderij-typen te onderscheiden: het Westbrabantse type met een vrijstaand woonhuis, hetzelfde type maar dan met aangebouwd woonhuis, het kortgeveltype, het langgeveltype en de dijkboerderij.

Het Westbrabantse type komt het meeste voor. Kenmerkend voor dit type is het royale, meestal eenlaagse woonhuis met een zadeldak tussen tuitgevels. Soms zien we een wolf- of schilddak en de jongste boerderijen hebben een mansardedaak of een andere samengestelde dakvorm. Vaak is de voorgevel vijf traveeën breed, met enige versiering van klassieke bouwornamenten als consoles onder de goten en voluten bij de voordeur. Als de boer ook aan veeteelt deed, komt dit in de woonhuizen tot uiting door de grote kaaskelder met erboven de opkamer. Deze ruimten zijn aan de buitenkant van het huis direct zichtbaar. De laat 19e en vroeg 20ste eeuwse exemplaren hebben versieringen, segmentbogen, horizontale banden, geprofileerde stuclijsten, kuiven en dergelijke. In de meeste gevallen staat de voorgevel naar de weg of dijk gekeerd.

De hoofdindeling van het huis ziet er als volgt uit: lange gang in het midden met links en rechts een kamer, hierachter aan de ene kant een keuken met kelder en opkamer en aan de andere kant een slaapkamer met de trap naar boven. Op de verdieping vermoedelijk oorspronkelijk een open graanzolder, in latere tijd enige slaapkamers. Hierboven dan de vliering. Belangrijk voor dit boerderijtype op de rijke kleigronden is natuurlijk de grote landbouwschuur, bij het gemengde bedrijf soms gecombineerd met een veestalling in een tweede schuur.

De schuren hebben alle een midden- of een zijlansdeel met grote deeldeuren, waarboven vaak een ellips- of segmentbogig venster zit. De oudste exemplaren hebben nog houten wanden van zwarte gepotdekselde delen en een rieten schilddak. De jongere exemplaren hebben een zadel- of een mansardedak en een stenen opbouw. Inwendig een houten gebint, soms vierbeukig. Opvallend voor deze omgeving is de eenvoudige baksteenversiering in de kopgevels van de schuren door middel van een getrapte fries als muurbeëindiging en twee of meerdere pilasters. Op het erf staat verder vaak nog een stenen bakhuis al of niet gecombineerd met karnhuis of varkenshok. Soms staat er los van de boerderij nog een tweede woonhuis, dit was bedoeld voor de ouders of andere familieleden van de boer.

Verschillende huidige hoeven kunnen in aanleg vaak nog dateren van direct na het ontstaan van de polder. Niet uitgesloten moet worden, dat belangrijke delen van het woonhuis of gebinten van de schuren uit die tijd stammen. Bij veel oudere boerderijcomplexen is vaak een van de samenstellende delen in latere tijd geheel of gedeeltelijk vernieuwd.

Het oudste voorbeeld van dit type met vrijstaand woonhuis is Heinsbergsestraat 1 uit 1679 (foto 71). Dennis Leestraat 24 is uit 1797 (foto 13).

De schuur van de boerderij Gastelsedijk-zuid is mogelijk 17 of 18e eeuws het woonhuis is van circa 1935 (foto 66).

Aan de Roosendaalsebaan 86 staat een complete 17e - 18e eeuwse boerderij. Echter de laatste renovatie van ca. 1970 heeft de historische waarde doen dalen (foto 158). Het meest authentieke 19e eeuwse boerderijcomplex van het Westbrabantse type is Strijpdreef 6. Aanwezig zijn onder andere nog steeds een gaaf boeren erf met erfbeplanting, waaronder een boerenhof, siertuin, boomgaard, beukenhaag, leilinden voor het woonhuis. Verder een bakhuis, wasplaats, waterput, pomp, karschop, tweede woonhuis, de grote landbouwschuur annex veestalling waaronder paardestallen en mestvaalt. De boerderij is nog steeds slechts te bereiken via een onverharde weg (foto's 207-217). Andere 19e eeuwse voorbeelden zijn Bredestraat 4, Gastelsedijk-zuid 11 "de Stormhoeve" en Overesselijksestraat 9. Meirstraat 50 heeft een grote kelder en een schuur van ca. 1900 (foto's 2, 3, 68, 144, 128). Het jongste voorbeeld is Jagersweg 8 uit ca. 1959 (foto 75).

De oudste voorbeelden van het Westbrabantse boerderijtype met aangebouwd woonhuis stammen uit de 19e eeuw: Drossaertstraat 11, Jagersweg zuid 16, Langeweg 2, Langenbergsestraat 11 (foto's 53, 83, 117, 118). Middenstraat 3 is een voorbeeld uit het eerste kwart van deze eeuw (foto 130). Dit type boerderij is in grote getale aanwezig.

Van de boerderijen van het kortgeveltype is slechts één exemplaar aanwezig. Kenmerkend bij dit type is de plaats van de voordeur in de korte gevel of kopgevel. De nokrichting van de boerderij staat meestal loodrecht op de straat. Het voorbeeld staat aan de Oude Steenstraat 38, afkomstig uit de 18e of 19e eeuw. (foto 143).

Van het langgeveltype zijn ook maar enkele boerderijen aanwezig. Kenmerkend voor dit type is, dat de voordeur in de lange gevel zit, evenals de deeldeuren. Woon- en bedrijfsgebouwen liggen naast elkaar onder één doorlopend dak. Twee 19e eeuwse voorbeelden zijn Opperstraat 2 en Roosendaalsebaan 5 (foto's 133, 155).

Aan de dijk is een specifiek boerderijtype ontstaan. Het belangrijkste kenmerk is dat de voet van de lange gevels, die parallel aan het dijklichaam liggen, een verschil in aanleghoogte hebben. De voet van de ene muur staat op de dijk en de andere onderaan de dijk. Het woongedeelte van de boerderij is vaak geheel onderkelderd. Goede voorbeelden van dit type zijn Gastelsedijk west 34 en Gastelsedijk zuid 12 - 12a (foto's 63, 69). Verspreid door de gemeente staan diverse "losse" schuren. Een voorbeeld is Rollerweg 17 (foto 151).

Kerkelijke gebouwen en objecten

In Oud- en Nieuw Gastel staan drie kerken. De oudste is de N.H. kerk aan de Dorpsstraat uit 1809, een eenvoudig klassicistisch zaalgebouw. Ernaast op no. 11 ligt een monumentale tweelaagse pastorie uit 1867 (foto 25, 26).

Aan de Parallelweg Zuid ligt de Hervormde begraafplaats van rond de eeuwwisseling. Aan de straat een smeedijzeren hekwerk in Jugendstil (foto 146).

De kerk van St. Laurentius aan de Kerkstraat is gebouwd in 1906 door architect G.J. van Swaay. De toren is uit het midden van de 15e eeuw met latere aanpassingen. Oorspronkelijk behoorde de toren bij de middeleeuwse voorganger van de huidige kerk (foto's 86, 87, 88). De kerk bevat een rijk neogotisch interieur met altaren, glasramen, meubelen en polychrome beschilderingen. Aan de Korte Dreef ligt het eind 19e eeuwse kerkhof behorende bij de kerk. Op het kerkhof staat een gietijzeren crucifix en diverse monumentale natuurstenen grafmonumenten (foto's 112, 113).

Het grote monumentale gebouw waarin zich het huidige gemeentehuis aan de Veerkensweg bevindt is oorspronkelijk in 1889 gebouwd door architect P. van Genk uit Etten-Leur als pastorie voor de St. Laurentiuskerk (foto 191).

Het huis Dorpsstraat 95-97 uit de eerste helft van de 19e eeuw was vòòr 1889 de pastorie (foto 52).

Bij de kerk werd in de Kerkstraat 11 in 1938 een parochiehuis gebouwd (foto 93). No. 27 in dezelfde straat is het eerste parochiehuis van ca. 1890 (foto 95).

De kerk van Stampersgat is een neogotische R.K. kruiskerk van de H.H. Martelaren van Gorkum, in 1924 door architect Wolter te Riele uit Utrecht gebouwd (foto 14). Het kerkhof is eveneens uit die tijd (foto 15). Brugstraat 4 is de voormalige pastorie uit 1903 (foto 7).

De gemeente heeft drie kloostergebouwen gekend. Het oudste en belangrijkste was het gesticht of gasthuis uit 1865, gebouwd door architect F.A.H. van der Vaart voor de Zusters van Charitas uit Steenberg. In 1868 werd de kapel gebouwd en in 1918 verrees een tweede kapel. In 1954 werd hier een schippersinternaat gehuisvest onder leiding van de Broeders van O.L. Vr. van Barmhartigheid. Nu staat alleen de kapel nog overeind. De rest is in 1988 afgebroken (foto's 193, 194, 195). Aan de Kerkstraat 3A-5 staat het voormalige zusterklooster uit het vierde kwart van de 19e eeuw. De geknikte voorgevel bestaat uit vijf traveeën met een door een trapgevel bekroonde risaliet die excentrisch is gelegen in de vijf traveeën brede voorgevel (foto 90). Het jongste klooster staat aan de Dennis Leestraat 23 in Stampersgat. Het is gebouwd in 1927 door architect Wolter te Riele uit Utrecht voor de Zusters Franciscanessen van Oudenbosch (foto 12).

In de Dorpsstraat staat een bronzen beeld van de Goede Herder uit 1927 van beeldhouwer C.A. Smout. Het geheel staat op een natuurstenen sokkel gevat in metselwerk (foto 27). Aan de Roosendaalsebaan staat een stenen Mariakapelletje uit ca. 1940 (foto 160).

Industriële en waterstaatkundige gebouwen en objecten

Aan de Dorpsstraat 45 staat het tweelaagse kantoor uit 1911 en 1949, van het Hoogheemraadschap van Mark en Dintel. In de boogtrommels boven de vensters bevinden zich figuratieve afbeeldingen (foto 37).

In Stampersgat staat een ronde watertoren van ca. 1955 (foto 8). Aan de Opperstraat over de A17 ligt een betonnen boogbrug uit het derde kwart van de 20ste eeuw. In de provinciale weg over de Dintel ligt een voorgespannen betonnen boogbrug uit ca. 1960 (foto 150).

De gemeente is een veerhuis rijk, het "Gastelse Veerhuis" ligt aan de Gastelse-dijk zuid 8, en stamt uit de eerste helft van de 19e eeuw (foto 67).

Van de vermaarde suikerindustrie in dit gebied zijn de vier fabrieksgebouwen aan de Sint Antonedijk de belangrijkste restanten. De gebouwen dateren uit het einde van de 19e eeuw (foto's 180 t/m 185). De fabrikant van deze fabriek was de sociaal bewogen Jan Frederik Vlekke. Een portret in basreliëf is te vinden aan de Dennis Leestraat 25. De fabriek die niet meer als zodanig in functie is bestaat nog steeds uit twee hoge fabrieksgebouwen van drie en vier bouwlagen aan de dijk, met haaks hierop een laagfabrieksgebouw van twee bouwlagen met laadperron en een ander laag fabrieksgebouw. Op het fabrieksterrein staat een dubbelwoonhuis annex kantoorgebouw.

Verspreid door de gemeente komen diverse kleine bedrijfjes tegen waarvan de oorspronkelijke functie niet direct is af te lezen. Voorbeelden hiervan staan achter Dorpsstraat 51, achter Kerkstraat 30 en Meistraat 40A (foto's 40, 98, 126).

Artefacten

Op het Marktplaatsplein staat vanaf ca. 1975 een nieuwe hardstenen waterpomp met vaasbekroning (foto 124). In de zijgevel van het huis Kerkstraat 2 bevindt zich een 17e eeuwse wapenstein met onder andere engel, helm en de spreuk: "verhopen hier na beter" (foto 121).

Links en rechts in de gemeente wijzen kleine details nog op een rijk al lang vergaan verleden. Een goed voorbeeld is het mogelijk 17e eeuwse smeedijzeren sieranker in de achtergevel van het huis Markt 3 (foto 122).

Openbare gebouwen

Een voormalig postkantoor uit ca. 1910 staat vooraan in de Doprstraat no. 2 (foto 20). Uit het derde kwart van de 19e eeuw dateert de voormalige meisjesschool met aan de straat het aangebouwde bovenmeestershuis (foto 111). Een school van rond de eeuwwisseling staat op de Noordzeedijk hoek Gastelsedijk (foto' 59, 60).

Groenelementen

Opvallend is de schaarse beplanting van wegen en dijken in de gemeente. Erfbeplanting bij de boerderijen blijft beperkt tot eenvoudige tuinaanleg, windsingels en kleine boomgaarden. Incidenteel staat bij het huis een snoeilinde. Vermeldenswaardig zijn erf en erfafscheiding van Overesselijksestraat 9, met oude beuken en meidoornhaag.

5. OVERZICHT VAN STRATEN, GEBOUWEN EN GROENELEMENTEN

Achterdijk

* Ongenummerd Achter
Kerkstraat 62
werkplaats (vierde kwart 19e
eeuw).
Zadeldak met bekroonde topgevels.
Op zolder laaddeur met
flankerende kleine vensters.
Aan straatzijde vensters gedicht.
(foto 1)

* Ongenummerd Achter
Kerkstraat 64
schuur (vierde kwart 19e eeuw).
Zadeldak.
Op zolder halfronde venster met
geometrische roede verdeling.
(foto 1)

Bredestraat

* 4 Boerderijcomplex (tweede
helft 19e eeuw, eerste kwart
20ste eeuw).
Woongedeelte vijf traveeën breed,
T-vensters, kroonlijst met fries
en consoles, zadeldak tussen
windveren.
Aangebouwd bedrijfsgedeelte met
zadeldak in het midden van de
voorgevel haaks hierop geplaatst
wolfdakje waaronder laaddeur.
Grote vrijstaande
middenlangsdeelschuur.
Zadeldak.
Topgevels met getrapte
muurbeëindiging en
rondboogvensters met geometrische
roedenverdeling in Davidster.
Gemeentelijk monument
(foto 2 en 3)

Bremswegje

* 12 Boerderijcomplex (19e eeuw).
Woongedeelte drie traveeën breed
onder zadeldak.
Twintigruits-schuifvensters met
luiken.

Uitgebouwd bakhuis en halfvenster
in kopgevel.
Bedrijfsgedeelte gedeeltelijk
vervallen.
Kleine boomgaard met vijftal
hoogstammen.
Verschillende knotpopulieren.
Gemeentelijk monument
(foto 4)

Boekweitstraatje

* 1 Boerderijcomplex met
langsdeel (19e eeuw).
Woongedeelte met oorspronkelijk
riet gedekt, is verbouwd tot
stal.
Gemeentelijk monument
(foto 5)

Brugstraat

* 1 Huis met ingezwenkte
lijstgevel (vierde kwart 19e
eeuw).
Zadeldak.
Smeedijzeren hekwerk met
pijlpunten.

* 3-5 Eenlaags dubbel woonhuis
(ca. 1910).
Mansardedak.
Symmetrische voorgevel met
ingangsportiek onder ellipsboog.
Bovenlichten linker huis met
glas-in-lood.
(foto 6)

* 4 Tweelaags voormalige pastorie
(vierde kwart 19e eeuw).
Schilddak.
Voorgevel vijf traveeën breed,
hoekpilasters, T-vensters met
plat.
Oude acacia.
Gemeentelijk monument
(foto 7)

* 7 Ronde watertoren (ca. 1955).
(foto 8)